

24 בנובמבר 2019

"האדם האחרון"

תגובה למאמרם של איתי ברון ושמואל חרל"פ: "על מה נלחמים בעולם – שלושים שנים ל'קץ ההיסטוריה'?"

איתי חימיניס

ב-1989 פרסם פרנסיס פוקויאמה את המאמר 'קץ ההיסטוריה?', שהצית דיון אינטלקטואלי סוער הנמשך עד היום, באשר לחוסנו ולעתידו של הרעיון הדמוקרטי-ליברלי.¹ על רקע ציון שלושים שנה לפרסום המאמר דנים איתי ברון ושמואל חרל"פ בזירות השונות שבהן, לטענתם, מתנהל בעת הנוכחית מאבק ברעיון הדמוקרטי-ליברלי ובשאלת תקפותה של התזה שהציג פוקויאמה במאמרו.² מאמר תגובה זה יציג ארבע טענות מרכזיות המנוגדות לתיאור ולניתוח במאמרם של ברון וחרל"פ באשר לאיום על הרעיון הדמוקרטי-ליברלי ולתוקף התזה שהציג פוקויאמה: האחת - מעולם לא היה סדר עולמי ליברלי; השנייה - המאבק המתנהל כיום בתוך מדינות דמוקרטיות-ליברליות הוא בין פרשנויות גישות שונות לגבי הדרך הטובה ביותר להבטיח זכויות וחירויות; השלישית - משטרים אוטוריטריים, ובראשם אלה שברוסיה ובסין, ניצבים בפני איומים משמעותיים על שרידותם; הרביעית - התזה שהציג פוקויאמה ב'קץ ההיסטוריה?' תקפה כיום, וככל הנראה תמשיך להיות רלוונטית גם בשלושים השנים הבאות.

מיתוס הסדר העולמי הליברלי

מאז תחילת שנות האלפיים התרחשו בעולם אירועים רבים שהיוו רקע וסיבה להצהרות דרמטיות על הסכנות האורבות לסדר הליברלי העולמי. עם זאת, בקהילה האקדמית מתרבים סימני השאלה לגבי עצם קיומו אי פעם של סדר ליברלי עולמי.³

בשונה מהתיאור ההיסטורי שמציגים ברון וחרל"פ על אודות התפתחות הסדר העולמי הליברלי, ההיסטוריה מלמדת שהסדר הכלכלי שנוצר לאחר מלחמת העולם השנייה היה דווקא לא-ליברלי. מוסדות כגון הבנק העולמי, קרן המטבע העולמית וארגון הסחר העולמי נועדו להסדיר - ובכך להגביל - מעבר חופשי של סחורות והון בין מדינות, וכך נטלו את ניהול הכלכלה העולמית מידי נבחרי הציבור.⁴ מוסדות בינלאומיים אלה וגם האו"ם, לכאורה "הפרלמנט של העולם", לא היו מוסדות רב-צדדיים ולא נתנו לכל המדינות החברות בהם קול שווה. הם נוהלו על ידי השחקניות המרכזיות במאבק הבין-גושי, בעיקר ארצות הברית וברית המועצות, ובמידה פחותה יותר על ידי מעצמות מסדר גודל שני - בריטניה וצרפת. יתר המדינות, גם אם היוו יחדיו את מרבית שטח העולם ואוכלוסייתו, נאלצו לקבל את תכתיביהן של המעצמות, ויכולתן להכתיב סדר יום אלטרנטיבי ברמה העולמית הייתה מוגבלת מאוד. חוקים בינלאומיים ונורמות משפטיות שהיוו לכאורה בסיס לפעילותם של מוסדות אלה, כגון אי-התערבות ושמירה על ריבונותן של מדינות (Sovereignty and the principle of non-interference), או אי-שימוש בכוח צבאי שלא לצורכי

הגנה עצמית (use of force only in self-defense) הופרו פעם אחר פעם, גם על ידי מדינות ליברליות.⁵

זאת ועוד, "המלחמה הקרה" לא התאפיינה כ"שלוש ארזים", אלא במספר רב של עימותים צבאיים אלימים בין-מדינתיים שהתחוללו ב"שדות ההרג" של אפריקה, אסיה, אמריקה הלטינית, מזרח אירופה והמזרח התיכון,⁶ וכן באיום במלחמה גרעינית שתשמיד אוכלוסיות שלמות בצפון אמריקה, במערב אירופה ובברית המועצות.⁷

עם סיום המלחמה הקרה וקריסת הגוש הקומוניסטי, תהליכי הדמוקרטיזציה והליברליזציה הכלכלית שאפיינו אזורים רבים לא היו בהכרח פועל יוצא של מוסדות ונורמות ליברליים או של שיתוף פעולה רב-צדדי. לעוצמה הצבאית והכלכלית האמריקאית הייתה השפעה מכריעה, כמו גם לאינטרסים הפוליטיים והכלכליים של אליטות מקומיות. באזורים פוסט-סובייטים במזרח אירופה, למשל, תהליכי הדמוקרטיזציה והליברליזציה התנהלו במנותק מהמורשת התרבותית וההיסטורית של המדינות שחוות את תהליך השינוי.⁸ המשטרים האוטוריטריים בסין וברוסיה - לא זו בלבד שלא הפכו דמוקרטיים יותר או ליברליים, אלא ניצלו את תהליכי הליברליזציה הכלכלית במדינותיהם לביצור שלטונם.⁹ ברוסיה, בדומה למתרחש במדינות רבות במזרח אירופה ובאמריקה הלטינית, הליברליזציה המואצת היטיבה בעיקר עם המקורבים לשלטון, הטילה רבים לחיי עוני ופשע ויצרה מצב של חוסר יציבות כרוני ופערי מעמדות קיצוניים, שנמשכים עד היום.¹⁰ מדינות אסיה שזכו לשגשוג כלכלי הצליחו באמצעות ממשלות שמעורבותן המרקנטליסטית בכלכלה התבטאה בהגנה על תעשיות מפני תחרות ובהשקעה כספית רבה.¹¹ ארצות הברית מצידה העדיפה פעם אחר פעם שיקולים ביטחוניים ומסחריים על פני זכויות וחירויות פוליטיות וכלכליות ביחסיה עם משטרים אוטוריטריים, ובפרט במזרח התיכון.¹² החרפת הפערים הכלכליים בין מדינות ובתוך מדינות מנעה מקבוצות נרדפות ומוחלשות לשעבר לתרגם את החירויות החברתיות החדשות שניתנו להן להשפעה על סדר היום במדינותיהן, או לשיפור רווחתן.¹³

לסיכום, בתום מלחמת העולם השנייה העולם לא התאפיין בהיותו מסודר או ליברלי במיוחד, ובפרט עבור כל מי שלא זכה להיות תושב האזורים המשגשגים והנוחים של מערב אירופה או צפון אמריקה.

הרעיון הדמוקרטי-ליברלי עמיד ומתחדש

המאפיין המרכזי של המאבק המתקיים בשנים האחרונות במדינות דמוקרטיות נוגע לטבעו של הסדר הדמוקרטי, ולא - כפי שברון וחרל"פ טוענים - לעימות בין תומכי הרעיון הדמוקרטי-ליברלי לבין מתנגדיו. ברון וחרל"פ טוענים בכך שהם מזהים פופוליזם, שמרנות ולאומנות עם התנגדות לרעיון הדמוקרטי-ליברלי.

חוקרים רבים מזהים פופוליזם דווקא כצורה אותנטית יותר של דמוקרטיה, המעצימה את האזרח ואת השפעתו על התהליך הפוליטי על חשבון אליטות כלכליות או בירוקרטיה שלטונית.¹⁴ יש חוקרים שאף רואים בפופוליזם "תגובת נגד לגיטימית" ו"תיקון הכרחי" לכוח הרב מדי שצברו אותם אליטות ובירוקרטים.¹⁵ בישראל, הדיון הציבורי בנושאים כגון זכויותיהם של מהגרים ופליטים מאפריקה או סמכותו של בית המשפט העליון לפסול חוקים מגלים בתוכם את הוויכוח העקרוני יותר לגבי השאלה מי אמור להחליט בסוגיות כגון אלה - הפוליטיקאים ברמה הלאומית

והמוניציפלית כנבחר הציבור, או פקידים בכירים המופקדים על גיבוש מדיניות ציבורית, שמשוחררת משיקולים שאינם מקצועיים.

באופן דומה, לאומיות נתפסת גם היא כמגן מפני עריצות של מוסדות ומנהיגים שאינם נבחרים, המבקשים לכפות על ציבורים רחבים נורמות וערכים זרים להם.¹⁶ יולי תמיר, לשעבר חברת כנסת ושרה מטעם מפלגת העבודה, פרסמה ב-2019 ספר בשם Why Nationalism, הקורא לשמאל הישראלי לאמץ מחדש את הלאומיות ככוח חיובי. לטענת תמיר, לאומיות חיובית יכולה להעצים את כוחם של האזרחים ולענות על צורכיהם הבסיסיים, לרבות הצורך בתחושת שייכות וזהות משותפת. לאומיות יכולה וצריכה לשמש לחלוקה מחדש, צודקת יותר ובאופן דמוקרטי יותר של פירות הרווחה הכלכלית, ולארגון מחדש של סדר היום הלאומי בישראל ובמדינות נוספות.¹⁷

ומחוץ לישראל - בעוד נשיא ארצות הברית דונלד טראמפ, תומכי הברקזיט בבריטניה והימין האירופי מזוהים עם השיבה ללאומיות ועם הקריאה להצבת אינטרסים לאומיים בראש סדר העדיפויות של מדינות, בפועל נשמעו קריאות דומות עוד בימי ממשל ברק אובמה על ידי אישים מהמחנה הדמוקרטי בארצות הברית, ביניהם ריצ'רד האס,¹⁸ נשיא המועצה ליחסי חוץ (CFR), שפרסם ב-2013 את ספרו Foreign Policy Begins at Home. על פי האס, על הממשל האמריקאי להתמקד באינטרסים הלאומיים במקום בשאיפות להחיל ערכים אוניברסליים ברחבי העולם, וכן באתגרים מבית בתחומי החינוך, התשתיות והכלכלה. עליו להציב נושאים אלה במרכז סדר יומו, אם ברצונו לשמר את כוחה והשפעתה של ארצות הברית במערכת העולמית.¹⁹

אחד הקולות הבולטים במחנה הליברלי בארצות הברית, המייחסים ערך חיובי ללאומיות, הוא יאשה מונק. במאמר שפרסם ב'ניו יורק טיימס' הליברלי חידש מונק את הקריאה למחנה הפרוגרסיבי בארצות הברית לאמץ את הלאומיות ולהגדירה בהתאם לתפיסת עולמו, המדגישה פטריטיזם וגאווה בזהות אמריקאית משותפת וסולידריות חברתית, המתעלה מעל למחלוקות אתניות או דתיות.²⁰ כמו כן, גיליון מיוחד של כתב העת היוקרתי Foreign affairs שהוקדש לנושא הלאומיות כלל שורת מאמרים, שהמכנה המשותף שלהם הוא הצגה מאוזנת ואופטימית זהירה באשר להזדמנויות המגולמות בהתחזקות הלאומיות ברחבי העולם לצורך חיזוק והמשכיות הרעיון הדמוקרטי.²¹

הגישה השמרנית לפוליטיקה גם היא אינה מנוגדת לרעיון הדמוקרטי-הליברלי. עקרונות הגישה כוללים, בין השאר, מקום למורשת תרבותית-דתית בחיים הציבוריים במדינה, דגש על צורכי הקהילה ולא רק על רצונות הפרט, ממשלה המוגבלת ביכולתה להתערב בחיי הפרט ולעצב את החברה ושיח ציבורי המתבסס על כבוד להיסטוריה הלאומית, ושחבריו מכירים במציאות "כפי שהיא" גם כאשר הם שואפים לעתיד טוב יותר.²² ההבנה כי שמרנות וליברליזם הם צדדים שונים של האמונה הדמוקרטית כבר הובילה לכך שרבים במחנה השמרני בארצות הברית החלו להכריז על עצמם בשנים האחרונות דווקא "ליברלים קלאסיים". ברקע לכך נמצאת ההבנה המשותפת לרבים במחנה הדמוקרטי והרפובליקני, כי רב המשותף על השונה בין המחנות, אשר בסופו של דבר חותרים לשימור ולחידוש הדמוקרטיה האמריקאית.²³

הנה כי כן, ברון וחרל"פ מזוהים בטעות קו שבר נוסף בין תומכי הגלובליזציה ומתנגדיה. בפועל, גם תומכי הנשיא טראמפ וגם תומכי הברקזיט בבריטניה תומכים מאוד בגלובליזציה כלכלית,

המנוהלת על ידי אינטרסים לאומיים של מדינות. כלומר, הדיון הוא לא בין תומכי גלובליזציה לבין מתנגדיה, אלא עוסק בשאלה איזו גלובליזציה יש לכונן - לאומית, שתנוהל על ידי מנהיגי נבחרים בהתאם לאינטרסים הלאומיים שלהם, או קוסמופוליטית וגלובליסטית, שתנוהל בהתאם לערכים אוניברסליים ותפיסת עולמן של אליטות שאינן נבחרות.²⁴

בישראל, למרות הזיהוי השלילי הרווח של שמרנות, כנס השמרנות הישראלי הראשון שנערך ב-2019 הציג מגוון רחב של פרשנויות שמרניות לסוגיות העומדות במוקד הסדר היום הישראלי, בלי לגלוש לעמדות שניתן לזהותן כלאומניות, גזעניות או ראקציונריות. כך, בעקרונות היסוד של התנועה השמרנית הישראלית שפורסמו באתר התנועה לרגל הכנס, נכתב כי התנועה מאמינה "בזכותו של העם היהודי להגדרה עצמית במסגרת מדינת לאום דמוקרטית", "בהימנעות מכפייה שלטונית", וכן "בשמירה על איזון בין רשויות השלטון באופן המאפשר לעיקרון הדמוקרטי להביא לידי ביטוי את רצון החברה באמצעות נבחריה". רעיונות אלה ממחישים כי בניגוד למשתמע ממאמרם של ברון וחרל"פ, לא קיימת סתירה עקרונית בין שמרנות לדמוקרטיה, וכי גם ליברלים ימצאו הרבה מן המשותף בגישה השמרנית לפוליטיקה.²⁵

משטרים אוטוריטריים - לא לעולם חוסן

במאמרם של ברון וחרל"פ ניכרת גישה פסימית ודטרמיניסטית באשר למצבם הנוכחי של משטרים אוטוריטריים וליכולת השפעתם על העולם.

עם זאת, הספרות המחקרית בנושא זה יכולה דווקא לספק סיבות לאופטימיות. מחקר שפורסם ב-2019 על ידי יאשה מונק מראה כי רבים מהשליטים האוטוריטריים שתפסו את השלטון בשנים האחרונות, ביניהם ויקטור אורבן בהונגריה או ז'איר בולסונארו בברזיל, שולטים במדינות שמאפייניהן הבסיסיים עלולים להתרגם לאיומים של ממש על שרידותם הפוליטית - רמות גבוהות של חינוך ופיתוח כלכלי; מסורת ארוכת שנים של אופוזיציה פוליטית; שכנות למדינות דמוקרטיות ויחסים כלכליים וביטחוניים עם מדינות דמוקרטיות; דרישה ציבורית רחבה לזכויות ולחירויות, המאפיינת דמוקרטיות ברחבי העולם. חשוב מכך, לטענת מונק, הלגיטימיות של המשטרים הללו קשורה ישירות להצלחתם לקיים את הבטחותיהם לבוחריהם בקלפי, ובפרט בשיפור רווחתם הכלכלית. הגם שמנהיגים אלה כבר החלו לבצר את שלטונם באמצעי דיכוי שונים, אלה אינם יכולים להבטיח בחירה מחודשת בהם אם לא ימומשו הבטחות כלכליות, או אם יתרחשו זעזועים כגון אסונות טבע או חשיפת פרשיות שחיתות. מונק מציג בהקשר זה את ההיחלשות הפוליטית של מנהיג אוטוריטרי ותיק יותר, רג'י טאיפ ארדואן, נשיא טורקיה. לטענתו, הירידה בכוחה של מפלגת השלטון - מפלגת הצדק והפיתוח - כפי שניכרה בתוצאות הבחירות המוניציפליות שנערכו ב-2019, הייתה תוצאה ישירה של ההרעה הכלכלית שנרשמה בטורקיה באותה שנה, כמו גם חוסר הסכמת הבוחרים להשלים עם מה שנתפס כניסיון מצד ארדואן לתמרן את תוצאות הבחירות לטובתו.²⁶

ומה לגבי המעצמות האוטוריטריות סין ורוסיה? סין אומנם עשויה בשנים הבאות לממש את יעדיה הכלכליים, הטכנולוגיים והמדיניים כך שיתאפשר לה להאפיל על ארצות הברית, אך בה בעת היא מתמודדת עם שורת אתגרים העלולים לסכל את שאיפותיה. מחקר שפורסם במלאת 70 שנה לייסודה של הרפובליקה העממית של סין ב-1949 מצביע על שורה של אתגרים העומדים לפתחה של ההנהגה הסינית - האטה כלכלית, העלולה להתרגם לחוסר יציבות פוליטית

ופיננסית; חוסר שוויון כלכלי-חברתי ודיכוי פוליטי, המגבירים את חוסר הנחת הציבורי; שחיתות נרחבת, המנטרלת את יכולתו של המשטר לבצע רפורמות חיוניות נדרשות; והעימות הכלכלי והטכנולוגי עם ארצות הברית, העלול להידרדר גם לעימות צבאי.²⁷ חשוב מכך, סין לא מציגה שאיפות להחליף את ארצות הברית כהגמוניה העולמית, ובהחלט ייתכן כי המשטר הסיני יבחר לנצל את יכולתיו הדיפלומטיות, הכלכליות והטכנולוגיות לשימור כוחו מבית ולהשפעה במרחב המזרח-אסייתי בלבד.²⁸

במהלך החודשים האחרונים של 2019 נאלצו השלטונות בסין וברוסיה להתמודד עם אירועי מחאה. אף שאירועי מחאה אלה לא היוו איום של ממש על יציבות השלטון, הם הצביעו בכל זאת על מגבלות כוחם של המשטרים ועל רגישותם הרבה ללחצים פנימיים. המשטר הסיני ניצב בפני קושי להתמודד עם אירועי מחאה שפרצו נגדו בהונג קונג. המשטר אף נאלץ להיכנע לדרישת המפגינים לביטול 'חוק ההסגרה', שנועד לאפשר לרשויות בהונג קונג את היכולת להסגיר חשודים לסמכויות משפטיות זרות, לרבות בסין. בעוד ההתנגדות לחוק היא שהציתה את המחאה בהונג-קונג לפני מספר חודשים, הפגנות ההמונים נמשכות ומלוות בדרישות לרפורמות דמוקרטיות, וכבר הובילו את המשטר להסכים לבצע שינויים נוספים במערכת השלטון המקומית בהונג קונג. כך חשפו האירועים בהונג קונג את מגבלות השפעתו של המשטר הסיני גם במרחב שלכאורה הוא החצר האחורית שלו.

ברוסיה התקיימו בחודשים האחרונים אירועי מחאה בהיקפים חריגים בעקבות פסילתם המוקדמת של מועמדי אופוזיציה לפני קיומן של בחירות ברמה המוניציפלית. כבעבר נדרש השלטון הרוסי להתמודד עם המחאה באמצעות שילוב של "מקלות וגזרים". אף שהמחאה הוכלה ולא תורגמה לאיום על הדומיננטיות האלקטורלית של המועמדים המזוהים עם השלטון הנוכחי בקלפי, היא אותתה על השחיקה המתמשכת ביכולתו של השלטון הרוסי לשמר את מודל "הדמוקרטיה המנוהלת", שאפשר לו עד כה לשמר את מאפייניו האוטוריטריים.²⁹ חשוב מכך, רוסיה מתוארת בשנים האחרונות כמי שמצבה הכלכלי מהווה עקב אכילס שיקשה עליה לשחזר את מעמדה המעצמתי, לא כל שכן להציב אלטרנטיבה רעיונית של ממש לרעיון הדמוקרטי-ליברלי.³⁰

אולם גם אם סין ורוסיה ומדינות אוטוריטריות נוספות יפגינו עמידות בהתמודדות עם האתגרים שבפניהן וישמרו את השלטון בהן בשנים הקרובות, קריסתם המפתיעה של משטרים אוטוריטריים בעבר - ברית המועצות והעזוועים במשטרים בעולם הערבי מאז 2011 - מלמדת כי אין כל ביטחון באשר להצלחתם לעמוד בפרץ לאורך זמן.

פוקויאמה עדיין צודק

בניגוד לפרשנות של ברון וחרל"פ, פוקויאמה מעולם לא טען שההיסטוריה האנושית הסתיימה, או ששיטת השלטון הדמוקרטי-ליברלית בהובלת ארצות הברית נותרה ללא מתחרים של ממש. פוקויאמה טען בספרו שפורסם שנתיים לאחר פרסום המאמר,³¹ וכן בהתבטאויות פומביות ובמאמרים רבים, שההיסטוריה האנושית - קרי מלחמות, הסכמים בין מדינות, מהפכות, המצאות טכנולוגיות או משברים כלכליים - תימשך. פוקויאמה גם לא העריך שכלל מדינות העולם יאמצו את הרעיון הדמוקרטי-ליברלי. ספרו של פוקויאמה הוא בראש ובראשונה היסטוריה אינטלקטואלית, והוא מבקש לבסס טענה נורמטיבית בדבר עדיפותו של הרעיון

הדמוקרטי-ליברלי על פני אידיאולוגיות פוליטיות-כלכליות מתחרות, שקמו ונפלו במהלך ההיסטוריה האנושית. לכן, הסקירה ההיסטורית המקיפה שפוקיאמה כולל בספרו לא נועדה לתאר את ניצחון המערב או את ניצחוןן של מדינות דמוקרטיות-ליברליות, אלא להמחיש את היתרונות הגלומים באימוץ רעיון זה לקידום ביטחון ושגשוג של מדינות.

בראיתו של פוקיאמה, הרעיון הדמוקרטי-ליברלי הוא שיא בהתפתחות האינטלקטואלית של האנושות, אך אין כל ביטחון שהיא תבחר לממש. לא במקרה, הפילוסוף שפוקיאמה מבסס עליו את ספרו הוא הגל.³² פוקיאמה רואה בהיסטוריה תהליך דיאלקטי ומקנה לרעיונות בכורה בהשפעה על כיוון התפתחותה של ההיסטוריה. מבחינה זו, התזה של פוקיאמה יכולה להכיל גם את ההתפתחויות של השנים האחרונות, ובכללן הדעיכה של הדמוקרטיה בעולם והתחזקותן של מדינות אוטוריטריות, שכן בהתאם לתהליך ההיסטורי הדיאלקטי שעליו נשען פוקיאמה, ההתפתחויות המדיניות או הכלכליות - כאלה שברון וחרל"פ ביססו עליהן את טענותיהם - אינן אלא "קצף על פני המים". לבסוף, ולדימיר פוטין מכריז כי הליברליזם אינו רלוונטי עוד, וסין מייצגת לכאורה את הצלחתו של מודל פוליטי-כלכלי אלטרנטיבי. ואולם רוסיה, סין או כל מדינה אוטוריטרית אחרת לא הצליחו עד כה להציג אידיאולוגיה חלופית לרעיון הדמוקרטי-ליברלי. אפילו המשבר שפקד מדינות דמוקרטיות-ליברליות במערב לא הוביל למאמץ למצוא רעיונות חלופיים אלא לבחינה מעמיקה, שיטתית וביקורתית של הרעיון - לראשונה מזה תקופה ארוכה ובאופן תקדימי בהיקפו. זאת בתקווה לשמרו ולחדשו, לא להחליפו באחר.

ההחמצה הגדולה ביותר של ברון וחרל"פ היא בחירתם לעסוק רק בחלק הראשון והחשוב פחות בספרו של פוקיאמה.³³ חלקו השני והמשמעותי ביותר של הספר הוא זה שבו פוקיאמה עוסק בזהותו של "האדם האחרון" - מושג השאול מספרו של ניטשה '[כזה אמר זרתוסטרא](#)'. על פי פוקיאמה, עם אימוצו הרחב של הרעיון הדמוקרטי-ליברלי, האדם המודרני לא יסתכן עוד באובדן חייו בחיפוש אחר הכרה וכבוד, אלא יתמקד בתענוגות החיים, בהגשמה עצמית ובמימוש רצונותיו החומריים והפסיכולוגיים. גיבוריו לא יהיו מנהיגים או אידיאולוגים אלא כוכבי תרבות וספורט, ומולטי-מיליונרים. האדם המודרני לא יסתכן עוד במלחמות ובמאבקים אלימים אלא ישקע בחישובים כלכליים, בדאגות סביבתיות ובפתרון אין-ספור "סוגיות טכניות". אולם האדם המודרני אינו שמח או מסופק ממצבו, אלא סובל ממלנכוליה ומגעגועים נוסטלגיים לעידן אחר, שבו היה עליו להפגין אומץ לב, דמיון רב ואידיאליזם.

חשיבות התיאור של פוקיאמה את "האדם המודרני" היא כפולה. ראשית, רבים ממבקרי הרעיון הדמוקרטי-ליברלי מהדהדים בדבריהם את תחושות אי-הנחת והתסכול מהחיים המודרניים המגולמים בו. חשוב מכך, הוא מחייב את אלה המעוניינים להגן על הרעיון הדמוקרטי-ליברלי ולהבטיח את המשכיותו להתמקד במאפייניו הבעייתיים באמת, ובראשם הניהיליזם, החומריות והריקנות הרוחנית שהוא כופה על האדם המודרני, ולא בהישגיהן החולפים של מדינות אוטוריטריות. ארווינג קריסטול, סנדק ה"ניאו-שמרנות", כתב במאמר תגובה לספרו של פוקיאמה כי הרעיון הדמוקרטי-ליברלי נמצא בסכנה משום שהוא אומנם מבטיח ביטחון ושגשוג חומרי, אך לא מספק מענה לצורך של האדם בקהילה וברוחניות, לחשדנותו כלפי הבטחות הטכנולוגיה ולבלבול הנפוץ במערב בין זכויות לבין חירויות טבעיות. עוד ב-1989, בסמוך לפרסום מאמרו המקורי של פוקיאמה, טען קריסטול את מה שיטענו הן אוהדיו והן מבקרו של הרעיון הדמוקרטי-ליברלי מאז ועד היום:³⁴

"We may have won the Cold War, which is nice - it's more than nice, it's wonderful.
But this means that now the enemy is us, not them".

-
- ¹ Fukuyama, Francis. (1989). "The end of history?". *The national interest*
 - ² ברון, איתי וחרל"פ, שמואל. (2019). "על מה נלחמים בעולם? שלושים שנים ליקץ ההיסטוריה". פרסום מיוחד. INSS
 - ³ Wertheim, Stephen. (2018). ;, Allison. (2018). "The myth of the liberal order". *Foreign affairs* Graham
"Paeans to the "post world order" won't save us". *War on the rocks*.
 - ⁴ Ferguson, Niall. (2018). "The myth of the international order". *Global times*.
 - ⁵ Barnett, Michael. (2019). "The End of a Liberal International Order That Never Existed". *The Global*.
 - ⁶ Chamberlin, Thomas. (2018). *The Cold War's Killing Fields Rethinking the Long Peace*. New York: HarperCollins.
 - ⁷ Gaddis, Lewis. (2006). *The Cold War: A New History*. Penguin Books
 - ⁸ Iacob, ; Marusic, Damir. (2018). "The Dangers of Democratic Determinism". *The American interest*
Bogdan and Mark, James and Rupprecht, Tobias . (2019). "The struggle over 1989 - The rise and contestation of eastern European populism". *Eurozine*.
 - ⁹ Ferguson, Niall and Zakaria, Fareed. (2019). Debate regarding the future of the international liberal order. *Yes-Ukraine* conference (Available on You-tube).
 - ¹⁰ קליין, נעמי. (2007). **דוקטרינת ההלם**. הוצאת אנדלוס
 - ¹¹ Fukuyama, Francis. (1996). *Trust*. Free press
 - ¹² Brownlee, Jason. (2012). *Democracy Prevention: The Politics of the U.S.-Egyptian Alliance*. New
Owen, Roger. (2012) *The Rise and Fall of Arab Presidents for Life*. ; York, Cambridge University Press
Cambridge, MA: Harvard University Press.
 - ¹³ Moyn, Samuel. (2018). *Not Enough - Human Rights in an Unequal World*. Harvard university press.
 - ¹⁴ , Gadi. (2019). "Immigration Policy and the Rise of Anti-Democratic Liberalism—the Case of Taub
Riofrancos, Thea. (2019). "Democracy Without the People". *N+1 magazine* ; Israel". *Quileute*
(2018). "בזכות פוליטיקה המונים חדשה". הזמן הזה
 - ¹⁵ Acemoglu, Daron and Robinson, James (2019). "The Upside of Populism". *Foreign policy*
 - ¹⁶ חזוני, יורם. (2017). "לאומיות וחירות המערב". השילוח
 - ¹⁷ Tamir, Yael. (2019). *Why nationalism*. Princeton university press
 - ¹⁸ האס כיהן גם כראש המחלקה לתכנון מדיני במחלקת המדינה האמריקאית בין 2001 ל-2003.
 - ¹⁹ Hass, Richard. (2013). *Foreign policy Begins at home*. Basic books
 - ²⁰ Mounk, Yascha. (2018). "How Liberals Can Reclaim Nationalism". *New York times*.

-
- Rose, Gideon. (2019). "The new nationalism". *Foreign affairs* ²¹
- חזוני, יורם. (2017). "לאומיות וחירות המערב". השילוח ²²
- פרום, דיוויד. (2018). "דרושים שמרנים ליברלים". אלכסון ²³
- Slobodian, Quinn. (2018). "Trump, Populists and the Rise of Right-Wing Globalization". *New-York times* ²⁴
- להרחבה על התכנים מכנס השמרנות הישראלי ב-2019, ראו אתר התנועה השמרנית: ²⁵
- (נדלה לאחרונה ב-05.10.2019) <https://con-servative.com/our-principles/>
- Mounk, Yascha. (2019). "The Dictators' Last Stand". *Foreign affairs*. ²⁶
- Heath, Timothy. (2019). "The China Dream: Never Closer, yet Never More Elusive". *The Rand blog* ²⁷
- Wyne, Ali. (2019). "Questioning the Presumption of a U.S.-China Power Transition". *The Rand blog* ²⁸
- Stratfor. (2019). "What the Protests in Russia Could Mean for the Kremlin". *Stratfor guidance* ²⁹
- Rubin, Michael. (2019). "Why Russia's Economy Is Headed for Trouble". *The national interest*; ³⁰
- Stratfor. (2019). "Slow and Steady Won't Win Russia's Economic Race". *Stratfor analysis*
- Fukuyama, Francis. (1992). *The end of history and the last man*. Free press ³¹
- פוקויאמה מאמץ בספרו פרשנות מודרנית של הגל. הפרשנות של הגל, שממנה שואב פוקויאמה את טענותיו, היא של הפילוסוף אלכסנדר קו'ב (Alexandre Kojève) ³²
- Fukuyama, Francis. (1992). *The end of history and the last man*. Free press ³³
- Kristol, Irving. (1989). "Response to Fukuyama". *The national interest* ³⁴